

E. M. C. van Enk, *Britse kooplieden en de cultures op Java. Harvey Thomson (1790-1837) en zijn financiers* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1999; [S. 1: s. n., Loolaan 41-60, 7314 AD Apeldoorn], vi+291 blz.).

Dit is een ietwat eigenaardig boek over een boeiend onderwerp. De vraagstelling betreft de oorsprong van de grote landbouwondernemingen op Java, zoals die tot bloei waren gekomen tijdens het cultuurstelsel (1830-1870), en behandelt in het bijzonder de kwestie of en zo ja in hoeverre niet-Nederlandse ondernemers daarbij een belangrijke rol vervuld hebben. Het eigenaardige heeft te maken met het feit dat het boek op verschillende gedachten lijkt te hinken. Het is uitdrukkelijk *niet* opgezet als een biografie van de ondernemer Harvey Thomson, na-zaat aan moederszijde van de auteur, terwijl zijn Schotse achtergrond en levensloop op Java de rode draad vormen van het verhaal. Het gaat onmiskenbaar over ondernemingsstrategie, maar een bedrijfshistorische analyse ontbreekt nagenoeg geheel, een kwantitatieve onderbouwing van de argumentatie is in ieder geval afwezig. De conclusie van het boek is subtiel: de wortels van het cultuurstelsel lagen niet in de korte periode van Brits bewind over Java (1811-1816), maar particuliere Britse ondernemers vervulden wel een sleutelrol bij de vormgeving van de exportlandbouw op Java gedurende de daarop volgende jaren.

Harvey Thomson kwam op Java aan in 1811 en trad in de jaren 1817-1824 op als pachter nabij Yogyakarta. Hij legde zich toe op indigo en koffie maar ondervond tegenwerking van het gouvernement, keerde voor een paar jaar terug naar Schotland en beproefde vanaf 1828 opnieuw zijn geluk als planter, dit keer hij Pekalongan aan de noordkust van Java. Hij overleed in 1837 op ze venen veertigjarige leeftijd. Volgens de auteur, die overigens eerder een biografie van hem verzorgde, beleefde hij zijn gelukkigste jaren in Yogyakarta terwijl Pekalongan zoals ze schrijft 'een verkeerde keus' was. Door de gedetailleerde beschrijving van Thomsons activiteiten op Java, vervat in de hoofdstukken 9 tot en met 13 (137-262), krijgt de lezer een heel aardig inzicht in het wel en wee van het plantersbestaan aan de vooravond van het cultuurstelsel. Het relaas is gebaseerd op origineel archiefonderzoek in het KITLV te Leiden (brievenboeken) en het nationaal archief te Jakarta (niet-overgebrachte koloniale stukken). Het verhaal is wat minder samenhangend tijdens de lange aanloop die de hoofdstukken 2 tot en met 8 (14-136) beslaat en van Schotland, met Adam Smith erbij, tot de VOC, Raffles en de particuliere landerijen in de Preanger zwenkt. Een enkele keer valt de blik van de lezer op een onnauwkeurigheid in de weergave van historische feiten, bijvoorbeeld over de oprichting van de KPM in 1888 (267).

Een belangrijke verdienste van dit proefschrift is dat het een haast vergeten discussie in de economische geschiedschrijving van Java in de negentiende eeuw nieuw leven inblaast. Het cultuurstelsel is heel belangrijk geweest en heeft terecht veel aandacht gekregen maar kwam niet uit de lucht vallen. Mevrouw Van Enk spoort ons aan de ontstaansgeschiedenis verder uit te diepen.

J. Thomas Lindblad

J. Hagedoorn, *Overdracht van meer dan letters... Van Gorcum 1800-2000* (Assen: Van Gorcum, 2000, 190 blz., ISBN 90 232 3654 8).

De auteur meldt in de inleiding dat hij bij het schrijven van dit gedenboek, met name voor de eerste 125 jaar, weinig bronnenmateriaal tot zijn beschikking had. Veel archiefmateriaal is

verloren gegaan. Vanaf 1925, toen H. J. Prakke in de leiding van het drukkers- en uitgeversbedrijf Van Gorcum kwam, is de archiefvorming beter verzorgd. Prakke verzamelde ook actief materiaal over de geschiedenis van het bedrijf. Toch zijn er ook in het bedrijfsarchief de nodige lacunes. Door het ontbreken van financiële informatie (bijvoorbeeld verkoopboeken) is de auteur niet in staat geweest veel inzicht te krijgen in de financieel-economische ontwikkeling van het bedrijf. Overigens geeft hij hierbij niet aan of het ontbreken van financiële gegevens voor de hele periode geldt; dit lijkt voor de laatste vijftig jaar niet erg waarschijnlijk. De moeilijkheden die de auteur ondervond met het archiefmateriaal hebben hem er niet van weerhouden een zeer leesbaar gedenkboek te schrijven.

In de eerste 125 jaar is de geschiedenis van het bedrijf nauw verweven met de geschiedenis van de familie Van Gorcum. Claas van Gorcum, de grondlegger van het drukkers- en uitgeversbedrijf, werd geboren op 11 juni 1771 in Bolsward als zoon van een koopman. De familie was kort daarvoor uit Sneek verhuisd. In Sneek kwamen al vanaf het begin van de achttiende eeuw Van Gorcums voor. Na omzwervingen in Gouda en Den Haag keerde Claas van Gorcum in 1800 terug in Sneek en vestigde zich daar als boekdrukker en boekverkoper. De auteur vermoedt dat Claas van Gorcum in Gouda reeds actief was in het drukkersvak. Weliswaar had hij niet een eigen bedrijf, maar een boekdrukker uit Sneek (Van Buma) had zich in die tijd ook in Gouda gevestigd, waarschijnlijk omdat het uitgeven van patriotse geschriften in Friesland teveel problemen opleverde. Het lijkt waarschijnlijk dat Claas van Gorcum ervaring had opgedaan bij Van Buma voordat hij zich zelfstandig vestigde in Sneek. Het fonds van Van Gorcum bestond in deze begintijd voornamelijk uit godsdienstige boeken; daarnaast werden schrijfpapier, pennen, inkt et cetera verkocht.

In 1816 vestigde Van Gorcum zich (naar aanleiding van een oproep van de gouverneur van Drenthe) als drukker voor de provincie Drenthe in Assen. Dit drukwerk voor de provincie (formulieren, stembiljetten en dergelijke) bleef gedurende de hele negentiende eeuw het belangrijkste onderdeel van het bedrijf. Naast de drukkerij omvatte het bedrijf ook een boekwinkel en een leesinrichting. In de winkel werden niet alleen boeken verkocht, maar ook papier, schrijfwaren, pillen, tabakswaren en andere minder met het boek verbonden artikelen. Verder werden ook regelmatig veilingen georganiseerd. Deze bonte verzameling van activiteiten bleef gedurende de negentiende eeuw bestaan.

Halverwege de jaren twintig van de twintigste eeuw werd het bedrijf een NV en was het met H. J. Prakke en G. A. Hak in de leiding, in handen van mensen buiten de familie Van Gorcum. In deze periode vond een specialisatie plaats. Nieuw waren activiteiten op het gebied van kantoor machines en -meubelen en de afdeling schoolboeken. Na de oorlog werd het drukken en uitgeven steeds belangrijker. Het uitgeven van periodieken, vooral op godsdienstig gebied, maar ook van wetenschappelijke uitgaven zoals proefschriften, hand- en studieboeken, werden de belangrijkste activiteiten. In het begin van de jaren zeventig is het bedrijf korte tijd in handen geweest van een Engels concern. De drukkerij en de wetenschappelijke uitgeverij zijn daarna zelfstandig verder gegaan. Het fonds van Van Gorcum bestaat nu onder andere uit: geschiedenis, gezondheidszorg, geneeskunde, pedagogiek, psychologie, geografie, management en bedrijfskunde.

De perioden die in de hoofdstukken besproken worden, beslaan telkens een tijdvak waarin een Van Gorcum of later anderen de leiding in het bedrijf hadden. Een beknopte sociaal-economische schets van Assen aan het begin van elk hoofdstuk plaatst het bedrijf in een context. Het boek is niet alleen vlot leesbaar, het is ook erg fraai uitgegeven. Zowel de vormgeving als het gebruikte papier zijn opvallend mooi. Dit is misschien niet zo verbazend, gezien de bedrijfstuk die in het boek beschreven wordt. Wel is het jammer dat er nauwelijks ingegaan

wordt op de technische kant van het drukken en binden. Op enkele plaatsen wordt beschreven van wat voor soort drukpersen het bedrijf gebruik maakte, maar een duidelijke uitleg voor de niet-ingewijde lezer is in het boek niet te vinden.

Het boek is verder voorzien van noten, en in de vier bijlagen zijn achtereenvolgens opgenomen: een (beknopte) genealogie van de familie Van Gorcum, een lijst met werknemersaantallen bij Van Gorcum (1850-1907), een lijst van uitgaven en drukwerk door Van Gorcum (1800-1925) en een inventaris van het archief van Van Gorcum & Comp.

B. C. Meijerman

H. Westhoff, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (KDC Bronnen & studies XXX; Nijmegen: Valkhoff pers, 1996, 694 blz., ISBN 90 5625 010 8).

In opdracht van het dokter Carel Kortenhorsfonds schreef medisch historica Hanneke Westhoff de 'héle geschiedenis' van de Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw. Daarmee bedoelt de auteur dat organisatorische aspecten en ideeën geïntegreerd aan bod komen. Juist in die 'intrinsieke samenhang' zou de 'revolutionaire betekenis' van de katholieke beweging 'tot haar volle recht' komen (18). De jaren 1950-1970 gelden als een sleutelperiode, waarin de vanzelfsprekende onderschikking van de geestelijke gezondheidszorg voor katholieken aan het geloof, of liever aan de kerkelijke leer, plaats maakte voor een onafhankelijke relatie. De voortrekkers van de beweging, vooruitstrevende theologen en sociale wetenschappers, hebben als 'geestelijke bevrijders' de ontwarring van die verstrengeling tweeweggebracht, aldus Westhoff.

De studie valt in vier zeer ongelijke delen uiteen, waarbij de omvang correspondeert met de aantallen vergaderingen van katholieke commissies en studiegroepen. Een bescheiden eerste deel beschrijft de aanzetten die voor de Tweede Wereldoorlog zijn gegeven tot vorming van eigen katholieke consultatiebureaus voor geestelijke gezondheidszorg, in navolging van neutrale initiatieven vanuit gemeenten en buitendiensten van psychiatrische ziekenhuizen. De motor achter de oprichting in 1930 van de mantelorganisatie van katholieke stichtingen en verenigingen op dit gebied, de rooms-katholieke Charitatieve vereniging voor geestelijke volksgezondheid, was psychiater Carel Kortenhors, op wiens leven uitgebreid wordt ingegaan. Het tweede deel, over de jaren 1945-1952, beschrijft het tot stand komen aan het eind van die periode van het Katholiek nationaal bureau voor geestelijke gezondheidszorg. Onder leiding van de energieke econoom A. Bartels ontwikkelde dit bureau zich tot een effectieve lobby voor een roomse 'positieve' geestelijke gezondheidszorg, ofwel de preventie van geestelijke ongezondheid c.q. het bevorderen van geestelijke gezondheid. De immense delen drie en vier, die samen ruim driekwart van de studie beslaan, schetsen de perioden van respectievelijk uitbouw en bloei (1952-1960) van het katholieke geestelijke gezondheidsapparaat en van professionalisering en ontzuiling (1960-1972) ervan.

De ontwikkelingen in de laatste periode vormen een prachtig voorbeeld van 'omgekeerde zuilwerking': juist de vele katholieke initiatieven en activiteiten tot vernieuwing in eigen kring vormden de hefboom voor de ondergang. De secularisering spoelde simpelweg over de bezinning op het katholieke karakter van de zorg heen. Bij het opgaan van de katholieke mantelorganisatie en haar bureau in de neutrale koepel, het Nederlands centrum voor geestelijke volksgezondheid, van waaruit vervolgens de oprichting van de RIAGG's werd voorbereid,